

ҒЫСТЫҢ
ЫЛАРЫ

А. Галиев

Толмирис

ТАРИХ • ТҰЛҒА • УАҚЫТ

арна
БАСПАСЫ

А. Галиев

Толмирис

аруна
Б А С П А С Ы

ББК 63.3 (5 каз)

Г 16

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым
министрлігі ұсынған

Қазақстан Республикасы Ақпарат министрлігінің
бағдарламасы бойынша шығарылып отыр

Галиев А.

*Досым әрі әріптесім, осетиндік ғалым, осетиндер мен қазақтар мәдениетіндегі скиф,
сақ және алан мұраларын зерттеуші Вилен Савельевич Уарзиатиға арнаймын*

Г 16 Томирис. Тарих, тұлға, уақыт. – Алматы: «Аруна», 2005.
– 92 бет. – («Шығыстың ұлылары» топтамасы)

ISBN 9965-26-051-6

«Аруна» баспасы «Шығыстың ұлылары» атты топтаманың жалғасын ұсынады. Балалар мен ересектерге арналып қазақ және орыс тілдерінде жазылған бұл көркем суретті туындыда сақ патшасы, әйгілі амазонкалардың ізін басқан жауынгер әйел, туған даласының тәуелсіздігін қорғаған ұлы қолбасшы – Томирисінің өмірі суреттелген. Шығарма балалардың танымына жеңіл қарапайым тілмен жазылған.

Г $\frac{0503020905}{00(05)-05}$

ББК 63.3 (5 каз)

Барлық құқығы қорғалған. «Аруна» баспасының жазбаша рұқсатынсыз кітаптан үзінділерді, суреттерді көшіріп басуға болмайды.

ISBN 9965-26-051-6

© «Аруна Ltd.» ЖШС, 2005

Мазмұны

Мәңір сыйы.....	4
Бабалар дәстүрі.....	6
Алғашқы жорық.....	10
Киелі қазан.....	13
Сынақ.....	15
Мабылған ақыл.....	17
Әке қазасы.....	19
Алтын тостаған.....	27
Жауынгер қыздар.....	31
От басындағы әңгіме.....	36
Жолбарыспен айқас.....	40
Мағы да жорық.....	44
Момирис - патшайым.....	48
Момирис - ана.....	52
Ауыр қайғы.....	56
Момиристің таққа отыруы.....	60
Аян берген оқиға.....	63
Шекараға келген жау.....	65
Қирдің ішкі есебі.....	71
Аян.....	76
Асқанға - тосқан.....	78
Музақ.....	82
Қайтқан кек.....	85

Тәңір сыйы

Мас жігітше арғымағына қарғып мінген массагеттер көсемі шаба жөнелді. Жолмен келе ме, жолсызбен келе ме, түсініп жатқан ол жоқ. Бар дүниені ұмытқан. Басында тек жалқы ой. “Жасым болса келіп қалды, – дейді іштей Тәңіріге жалбарынып, – о, Құдайым, тілеуімді бере көр! Бір ұл бер, соңғы жорығыма аттанбас бұрын тұқымымның өшпегенін көрсет көзіме”.

Кіндігінен өрбіген ұлдарының бәрі жорықтарда қаза тапқан болатын. Мына жасқа келгенде бала болады деген ой үш ұйықтаса түсіне кірмеп еді. Енді, міне, Құдай оның есепсіз ерліктерін ескеріп, тағы бір нәресте сыйламақ. Қазір соның сәті жақын. Көсемді құла түзге алып шыққан да осы. Ол оңашада Құдайға жалбарынып, рақымын сұрамақшы.

Бұл уақытта әйелінің толғағы басталып, көмекке талай бала өсіріп, немере баққан үлкен кісіні шақырады. Ол кісі жүн түтетін тарақты* әйелдің бас жағына қойып жатып:

– Бәле-жаладан сақтап, жын-жыбырды жаныңа жақындатпасын, – деп күбірледі. – Ал енді қатты қиналмауың үшін жіп аламыз, – деді де, алдын ала дайындалған ақ жіпті әйелдің бойына өлшеп, үзіп алды.

– Мына түйіндер қалай оп-оңай шешілсе, босануың да солай жеңіл болсын, – деп сөйлеп жүріп жіптің бірнеше жерінен түйін жасады да, оны шапшаң қимылмен қайта шешті.

Кемпірдің сөздері Көк Тәңірінің құлағына жеткендей. Сол сәтте ол жарық дүние есігін ашқан кішкентай ғана қызыл шақаны қолына алды. Алақанымен құйрық жағынан жайлап тартып жіберіп еді, іңгәлаған дауыс өмірге жаңа адам келгенін паш етті.

– Сүйінші! Қыз бала, өзі сондай сүйкімді! – деді кіндік шеше.

– Қыз дейсіз бе? – деді әйел жабырқау үнмен. – Отағасына бұл жаңалық жаға қоймас, ұл күтіп еді.

– Әрине, бұл Тәңірдің ісі, Құдайға күпірлік жасауға болмайды. Қарашы өзің, қандай сұлу! – деді таңдана.

*тарақ – үш бұрышты, ортасы саңылау жүн тарайтын құрал.

Нәресте жылауын қойып, тынышталған соң жын-шайтандар жоламасын деген ырыммен оны жүн түбіттейтін үлкен тарақтың саңылауынан өткізді.

– Періштең қолдап-қорғасын, өмір жасың ұзақ та бақытты болсын, – деді де, сәбиді анасына ұсынды.

Бұл жаңалықты естіген көсемнің қабағы түйіліп, көңілі бұзылды. Бірақ кішкентай нәрестені қолына алған кезде ол:

– Халқымыздың талай батыр қыздары болған, жауға шауып, ел намысын қорғаған. Қызымды мен де жауынгер етіп тәрбиелеймін. Атын Томирис қоям, – деп жадырап сала берді.

Сақ-массагеттер көсемі айтқанын бұлжытпай орындады. Қызына өзі қатысқан жорық, майдандар жайлы түрлі оқиғаларды айтып беретін болды. Үнемі қасына ертіп жүріп, қару ұстауды, атқа мінуді, аң аулауды үйретті. Томирис туыстарынан ағаларының да айбынды жауынгер болғанын, олардың алыс елдерде қаза тапқанын білді. Осындай әңгімелер құлағына сіңіп өскен Томириске аса қатты ұнағаны жауынгер-қыздар – амазонкалар* жайындағы аңыздар еді. Елдің айтуынша, олар тіпті қару ұстап, соғысуға ыңғайлы болу үшін төстерін де алғызып тастаған. Томирис жауынгер қыздардың өлімге қарсы тұрған қайсарлығына, жаужүректігіне қызығатын.

**амазонкалар – салт атқа мініп, қару-жарақ асынып жүретін жауынгер әйелдер.*

Бабалар дәстүрі

Массагет қыздары да кішкентайынан өжет болып өскен. Олар ұлдардан қалыспай атқа мініп, садақ ұстап, аңға шығуды да әдетке айналдырған. Томирисің әкелген олжасы басқаларға қарағанда қомақты болатынын байқап әкесі іштей қуанып жүретін. Бірақ көзінше мақтаған емес. Арасында садақты дәл көздеу мен оның адырнасын тартуды, жебе тартқан кезде желдің бағыты мен жылдамдығын ескеруді өзі үйретіп жүрді. Біртіндеп қызының қолы қатайып, мергендігі артты.

Осылайша жылдар жылжи берді. Уақыт өткен сайын әкесінен әл кетіп, қуаты кеми түсті. Өлім туралы жиі ойлайтын болды. Массагеттер кәріліктен өлуді нағыз еркек үшін масқара санаған. Ондай адамды қорқақ деп сыйламаған. Сол себепті жасы келген еркектер құздан құлап өлген. Ал қызын нағыз жауынгер етіп өсіруге серт берген көсем бабалар дәстүрін орындауға асықпады.

– Ұлдарың өзіңнен бұрын кетті. Олар жаумен соғысып, нағыз ер өлімімен өлді. Ал сен қызыңды еркелетіп, ертегі айтып әлі жүрсің. Жақында өзің де қуыршақ ойнап кетерсің. Мүмкін, есіңнен ауысқан шығарсың, – деп жастар жағы мазақ қылды. Бұл сөздер көсемнің жанына батты.

– Елім шынымен де менің даңқты істерімді, сақтардың ішінде маған тең келер жан болмағанын естен шығарған ба? Мен туралы талай аңыз-әңгімелер айтылғаны қайда? Дұшпан менің атым аталғаннан-ақ қорқып дірілдейтіні ше? Осының бәрі ұмыт болды. Енді құрмет пен атақ басқаларда. Солардың ерлігі мақтан етіледі. Қалай болғанда да сертімді орындадым – қызымды ержүрек, батыр етіп тәрбиеледім. Енді елдің есінде қауқарсыз шал боп қалмай, бабалардың ауылына қолымнан қаруым түспеген күйде кетуім керек.

Осындай шешімге бел буған көсем кеңес шақырады. Кеңеске ең қадірлі, ең айбынды жауынгерлер жиналды. Олар орын-

дарына жайғасып, төрде отырған қолбасшыларына қарады. Көсем орнынан тұрып, сөйлей жөнелді:

– Көпшілігіңнің көкейіңде көсеміміз бабалар дәстүрін ұмытып, құздан құлауға жүрегі дауаламай жүр деген сөз жүр. Бірақ мен мұны жасамаймын!

Бұл сөзді естіген кеңес мүшелері орындарынан атып-атып тұрды.

– Қорқақ! – деп айқайлады олар. – Қызыңның қызығын қызықтап, қартайғанша жүремісің?

Біреулері тіпті ызалана қылыштарына қол салды. Көсем қолын көтеріп:

– Иә, мен о дүниеге аттану үшін құздан құламаймын, – деді бұрынғысынан да қатаң әрі нық дауыспен. – Мен жорыққа шығуды ниет қылып отырмын, Құдай жөн көрсе, ажалымды шайқаста табамын.

Осы сөздерді айтып, өз туын алды да, жерге қадады. Бұл майданға шақыратын белгі. Кеңес мүшелері мен жауынгерлер аңырып, сілейіп тұрып қалды.

– Мен сенімен бірге барамын! – деді бір жауынгер тыныштықты бұзып.

– Мен де қосыламын!

– Мен де! – деген дауыстар тұс-тұстан шығып жатты. Көздері жанып, жұдырықтарын түйе түскен жауынгерлер:

– Қашан дайын болуымыз керек? – деді. Кеңес мүшелерінің арасынан біреулері:

– Кешір бізді, данышпан қолбасшы. Біз сені қартайған шағыңда қорқақ болып бара ма деп ойлап едік. Қазір қайда бастасаң, соңыңнан еруге даярмыз.

Қолбасшы басын изеп, қолын тағы көтерді. У-шу басылған соң:

– Өздеріңе сенім артқаным мен де қуаныштымын. Ендігі міндет – жорыққа аттанатын күнді келісіп шешу.

Өз күштерін сынауға асыққан жастар сол сәтте-ақ жүріп кеткісі келді. Тәжірибелі жауынгерлер асықпай, түбегейлі, тиянақты дайындалу қажет деп тапты.

Жорыққа аттанар күн жақындағанда барлығы бір-біріне сенімді, берік болуға ант ететін рәсімді өткізді. Оны бабалар өсиет еткен. Рәсім бойынша тудың айналасына қару-жарақтарын қойып, сарбаздар көсемнен соң салтанатты антты қайталайды: “Жолдастарымды жауға бермеуге, жаралы достарымды жаудан құтқаруға, мерт болғандардың денесін арулап Жер-Ана құшағына тапсыруға ант етемін!” Осыдан соң туға маңдайларын тигізіп, қол ұстасып тұрып: “Бір анадан туғандай бірге боламыз, бір-бірімізді қорғаймыз” дегенді айтады.

Кеңес аяқталған кезде айналаны қараңғылық басқан болатын. Жауынгерлер қолбасшы айтқан жаңалықты өздерінше талқылап, топ-топқа бөлініп тарап кетті. Қолбасшы орнында отырған күйі алдағы жорықтың жоспарын ойлады. Кенет ту сыртынан сыбдыр естіліп, біреудің жақындағаны сезілді. Келген қызы екен.

– Әке, – деді Томирис, – жорыққа мені ертесің бе?

– Кішкентай жауынгерім менің, еркектермен күш сынасуға саған әлі ертерек. Ақинақ* пен найза ұстауға жаттығып, шыңдала түсу керек.

Айтқанына көндіре алмасын түсінген Томирис әкесін үнсіз тыңдады.

Жорықтың басталар мезгілі де келіп жетті. Енді қайтып көріспесін білетін қолбасшы әйелімен, қызымен соңғы рет қоштасты. Мұны әйелі де сезеді, бірақ Құдайдың қаһарына ілігуден қорқып, көз жасын көрсетпеуге тырысты. Қызымен қоштасып тұрып, әкесі:

– Томирис, сен батыл әрі ақылды боп өстің. Қылыш, найза ұстауды өзім үйреттім, енді анаңды қорғай алатыныңа сенімдімін. Кейін өз ұлдарың болғанда, аталарының қорқақ емес, нағыз ер болғанын айта жүр, – деді де қызын қатты қысып құшақтады. Сонан соң артына қарамастан арғымағына беттеді. Бұрынғыдай атына жеңіл қарғып мініп, алыстағы қорғанға, сарбаздар жиналатын жерге қарай жүріп кетті.

*ақинақ – скифтердің қаруы, тұрқы қысқа келген қылыш.

Алғашқы Жорық

Жорыққа қару асынуға жарайтын жасы бар, кәрісі бар, тәжірибелісі бар, тәжірибесізі бар сарбаздардың бәрі жиналған. Ауылдан ұзап шыға бере олар құпия тілмен сөйлесуге көшті. Құпия тілді соғыс кезінде бұлардың іс-жоспарын дұшпаны түсініп қалмас үшін пайдаланатын болған.

Ертесінде сарбаздар тынықпақ болып бір жерге жайғасып жатқанда алыстан шаң көрінеді. Далалықтардың қырағы көзі сақтарша киінген атты әскер келе жатқанын алыстан-ақ байқаған. Аттылар жебе ұшатын қашықтықтан алыстау жерге келіп аттарының тізгінін тежеді. Топтың ішінен қымбат киінген, белбеуіне алтын қынапты ақинақ ілген жауынгер алға шығып:

– Сәлем бердік, қолбасшы. Сіздердің жорық бастағандарыңыз туралы хабар бізге де жетті. Құдай өзі қолдасын! Біздің де қосылуымызға рұқсат етіңіз, – деді.

– Қош келдіңдер, көршілер! Сендердің білек күштерің мен қаруларыңның пайдасы тиіп, жолымыз болатынына сенемін. Алайда маған бағынатын боласыңдар, сонда ғана тиесілі олжаларыңды аласыңдар. Біздің оң жағымыздан орын тебіндер.

Жауынгер басын изеп, жасағына қарай бет алды.

Әскер алға жылжыған сайын жаңадан жасақтар қосылып, қатары молайып жатты. Кейбір жасақтар тіпті алыстағы сақ тайпаларынан болып шықты. Әрбір жасаққа негізгі әскердің оң және сол қанатынан орын белгіленіп берілді. Түн ішінде тағы бір топ қосылды. Жап-жас басшысы бар шағын жасақ – бар-жоғы қырық адам.

– Сендер қайдансыңдар? – деп сұрады қолбасшы жас жауынгердің жүзіне үңіле түсіп. Бірақ оның бет-жүзін анық көру мүмкін емес, бас киімін көзіне түсіріп алыпты.

– Біз сақ-хаомаваргтар еліненбіз. Бұл жақта өз шаруа-мызбен жүр едік, – деп жауап берді жас қолбасшы бір түрлі қарлыққан дауыспен. – Қымбат бұйымдарды қаруға айыр-бастау үшін келгенбіз, сіздердің бастаған істеріңізді естіп, әскеріңізге қосылуға бел шештік.

– Сені бір жерден көрген сияқтымын, – деді көсем.

– Қателесесіз, – деді жігіт. – Мұнда бірінші рет болуым. Мүмкін бір кездері менің туыстарымды көрген боларсыз?

– Мүмкін, қателескен шығармын. Жарайды, күштеріңді сынап көріңдер.

Жас жігіт бұрылып, жеңіл жүріспен ұзай бергенде, қолбасшы:

– Біліп едім, Томирис, саған ешнәрсе кедергі бола алмайтынын, – деді күбірлеп.

Көсем қателеспепті, бұл шынында да өз қызы еді. Әкесі алыс жорыққа аттанғанда Томирис жолдас қыздарымен еркектерше киініп, үй-ішіне аңға кеттік деген сылтау айтып, жолға шығады. Біраз уақытқа дейін араларын алыс ұстап жүреді де, бірнеше күннен кейін ғана әскерге қосылуға бел буады.

Киелі қазан

Дскер Исседон елін бетке ұстап, солтүстікке қарай қозғалды. Күндердің күнінде олар өз иеліктерінің орта тұсына жетеді. Мұнда киелі қазан қойылған.

Аңыз бойынша, ерте заманда сақ елін бір данышпан патша билепті. Бірде жауынгерлерінің санын білмек болған ол «әрбір сақ жебесінің ұштығын әкелсін» деген әмір береді. Бұл жарлық елдің алыс-жақын аймақтарына түгел тарайды. Ұштықтардың көп болғаны сонша, патша оларды балқытып, қазан құюды бұйырады. Қазан адам айтқысыз үлкен болып шығады: қабырғасының қалыңдығы алты елі, ал ішінің кеңдігі сонша, кішірек үстел қойып, бірнеше еркек жайғасуға болатын еді. Кеңесе келіп бұл қазанды сақ жерінің орталығына қоюды ұйғарады. Мұның мәні: «қазан ортада тұрғанда сақ ұрпақтары үзілмейді, қазаннан ас кетпесе, халық аштық көрмейді» дегенді білдірген. Сақтар үлкен мейрамдарда осы жерге жиналып, қазанға ас пісірген және ең маңызды, мәні зор мәселелерін талқылап, шешім қабылдаған.

Киелі қазан тұрған жерде биік тау көз тартады. Бұл – соғыс құдайы Арестің ғибадатханасы. Скиф аймақтарының әрқайсысында Құдайларға арнап осындай үйлер тұрғызылған. Оларды үлкен әрі биік етіп бірінің үстіне бірін үйіп тастаған шөпшек, шырпылардан жасаған. Ең үлкен шөпшек-тау орталықта орналасқан. Оның үш қабырғасы тік, ал төртіншісі көлбеу болып келген. Көлбеу жағынан үстіңгі төртбұрышты алаңға шығуға болады. Табиғат құбылыстарының әсерінен мұндай құрылыстар шөккен, сол себепті жыл сайын оны жаңартып, үстемелеп отырған. Әрбір төбе басына ескі темір қылыштар орнатылған. Осы қылыштың жанына жыл сайын жылқы не ірі қара малды, кейде тіпті адамды әкеліп, құрбандық шалған. Әрбір жүз тұтқынның біреуі құрбан етілетін. Рәсім бойынша, құрбандыққа шалынатын малдың не адамның

басына алдымен шарап құяды, сонан соң оны бауыздап, қанын қылышқа құяды. Қылышқа арналған құрбандардың саны құдайлардікінен артық болуы тиіс.

Сақтар бұл жорықтары сәтті өтсе, Арес пен қылышқа тұтқындардан көп құрбандық шалуға болатынын ойлады.

Кеш батып, ел от басына жайғасты. Томирис пен құрбылары да оттың қасына ыңғайлана отырып, құпия қазан туралы әңгіме қозғады.

– Қазанның сиқырлы екені рас па? – деп сұрады ең қызыққұмар біреуі.

– Әжемнен естіген бір хикаяны айтып берейін, – деп бастады қарсы отырған құрбысы. – Баяғыда екі дос өмір сүріпті. Олар сиқырлы қазан туралы әңгімені естіп, оны тауып алмақ ниетпен жол-сапарға жиналады. Екеуінің бармаған жері, баспаған тауы қалмайды, ақырында сағасы кең бір өзенге тап болады. Кенет қарсы жағадан күндей жарқыраған, таңғы жұлдыздай құбылған үлкен затқа көздері түседі. “Көрдің бе? Бұл – сиқырлы қазанның тап өзі. Егер оған тамақ пісірсең, жеті жылға жетеді екен. Ол баяғыда біздің бабаларымыздікі болған, кезінде оны күшпен тартып алыпты. Қазір қазанды жын-шайтандар күзетеді екен”, – дейді бірі. Екеуі ойлап-ойлап қазанды қайтару керек деп шешеді, бірақ қалай істеу керектігін білмейді. Содан ақыл сұрап данышпанға келеді. “Бұл оңай шаруа емес. Ол үшін сиқырлы қылыш пен қанатты тұлпарды табуларың керек”, – дейді ол. Екі дос қылыш пен тұлпарды іздеп, жер жүзін шарлайды, неше түрлі қиындықты бастарынан кешеді. Ақырында, солардың көмегімен жауды жеңіп, халыққа киелі қазынасын қайтарып береді.

Сынақ

Түрлі қиялға берілген қыздар түнді ұйқысыз өткізді. Көсем де көз ілмеді.

– Бізге массагет жасақтарынан көп жауынгер қосылды, – деп ойланды ол. – Олардың біразының жорыққа бірінші рет шығуы, тіпті кейбір қолбасшыларды әлі де жақсы білмеймін. Соғыста олар өздерін қалай көрсетер екен? Исседон жеріне кірмей тұрып, бұларды бір сынап алар ма еді?

Осы оймен бір түйінге келген патша сарбаздар мен қолбасшыларды бірге қимылдауға үйрету үшін аңға шығуды жөн көрді. Ол әрбір сарбаздың қимыл-қозғалысын аң аулау кезінде анықтауға болады деп ойлады. Оған қоса өздерін азықпен қамтамасыз етер еді, елден алып шыққан қорлары таусылуға айналған. Ойын әбден сараптап алған қолбасшы жасақ басшыларын жинап, алдағы міндетпен таныстырды. Барлық жауынгерлер бір қатарға тұрып, созылып, өзенге қарай жүру керек, ал екі қанаттың соңындағылар біртіндеп шеңбер жасауы тиіс. Көсем өз жасағымен ортада қалады. Бұйрық алған жасақ басшылары қаруларын сайлап, тапсырманы орындауға әзірлену үшін өз қостарына тарады.

Саят құру таң ата басталды. Шегі жоқ ұзын тізбек құрған сарбаздар өзен жаққа бет алды. Көсемнің бұйрығымен бәрі ақинақтарын қалқандарына ұрып дауыс берді. Қару-жарақтардың сатыр-сұтырынан үріккен жануарлар қайда барарын білмей, естері шыға қаша жөнелді. Шеңбер тарыла түсті. Қоршаудан шығып қашпақ болғандарын сақтардың үш қырлы жебелері тірі жібермеді. Аң қуудың қызығына түскен жауынгерлер айқай-шуды күшейте түсті. Томирис өз жасағымен өзеннің келесі бетінде, алдын ала арнайы жіберілген жауынгерлердің арасында еді. Олар өзеннен өтпек болған аңдардың алдын тосуы тиіс. Томирис жебелерді бірінен соң бірін ұшырды. Бір жебесі бос кеткен жоқ. Бірақ бұл бәрібір

қыздың көңіліндегідей, өзі ойлағанындай болмады. Ол арғы беттегі аңшылыққа қатысқысы келген. Бұл кезде шеңбер де тарылған. Қоршауда қалған аңдар жанталаса түскен. Көрі арлан қасқырлар көздеріне қан толып, азуларын ақситып аттыларға тап берді. Аналар оларды сойылмен ұрып, бастарын қақ айырды. Қасқырларды өлтіріп біткен соң, сақтар қоршауда қалғандардың бәрін қырды да, оларды сойып, терісін сыпыруға кірісті. Бәрі көңілді, әркім өз мергендігін айтып мақтануда. Сәлден кейін от жағылып, жауынгерлер аң етін қылыштарына өткізіп, пісіре бастады.

Қолбасшы да өз ісіне разы болды: аңшылық сәтті өтті, жастар қару қолдануды тамаша меңгерген екен. Енді еш күмәнсіз соғысқа аттануға болады.

Табылған ақыл

Орада тағы біраз күн өтті. Бұл уақытта жауынгерлер өз елінің шетіне жақындап қалған. Одан әрі Исседон жері басталады. Сондықтан әскер осы жерге тоқтап, сәл тыным алмақ болды. Оған қоса алдағы соғыстың жоспарын кеңесу керек. Жауынгерлер қосын орнататын жерді белгілеп, ұрыс дайындығының қамына кірісіп те кетті. Жасақ басшылары көсемнің кеңесіне бас ордаға жиналды. Артынша көсем бастаған топ биік төбеге шығып, шеңбер жасап сапқа тұрды. Көсем қаншама қырғын майданды бірге кешкен қасиетті қылышын алып, жерге қадады. Бұл – жорық сәтті болу үшін жасалатын көне дәстүр. Дәстүр бойынша осы қылыш пен соғыс құдайына арнап құрбандық шалынуы керек. Бір кезде екі сарбаз Құдайға арналған үлкен өгізді жетектеп алып келіп, бақсы дұғасын оқып болған соң бауыздап, қанын қылышқа құйды.

Дәстүрлі ырым-жоралғы өткізілген соң сақ әскері Исседон жеріне табан тигізді. Алға оздыра жіберілген барлаушылар аздан кейін аттыларды көргенін хабарлады.

– Исседондар біздің келгенімізді білді. Енді олар әскер жинайды. Сондықтан шапшаң қимылдағанмыз жөн, – деп ойлады көсем.

Сақтар Исседон жеріне тереңірек бойлап кіре берді. Жол бойы тек көшкен елдің жұрттары көзге ілігеді. Ізге қарағанда олардың аз ғана уақыт бұрын асығыс жиналғаны көрініп тұр.

– Біз олардың малдарын тартып алып, әрі кері қайтып үлгеруіміз керек, сондықтан осы жүрісімізден танбайық, – деді көсем.

Бұлар енді тоқтаусыз жүріп отырды. Келесі күні барлаушылар жол бойында отар-отар қой, табын-табын жылқы жайылып жүргенін хабарлады. Көсем малшыларды ұстап алып келуді бұйырды. Алайда кәрі малшылар мардымды ешнәрсе айта алмады. Олардың білетіні – исседондардың тек малды мұнда қуып әкеліп тастап, өздері көшіп кеткені.

Көсем кеңес өткізбек болып, әскербасыларын жинады. Барлығы бұл істің мәнісін іздеп бас қатырды. Олардың жорамалдарына көсемнің көңілі толмады. Түрлі ұсыныстар да болды. Біреулері оңай келген олжаны алдыға салып, кері қайтуды, біреулері малды айдай жүріп, алға жылжуды, ал үшіншілері малды тастап, исседондардың ізіне түсуді дұрыс көрді.

– Тағы қандай ұсыныстар бар? Кім қалды сөйлемеген? – деді көсем.

– Мұнда жасақ бастап келген жас қолбасшы бар, сол айтсын, – деді араларынан біреуі.

Томирис орнынан тұрып:

– Мен айтсам бола ма? – деді балғын даусын ұлдардың даусына салып.

– Ақыры тұрдың, айт енді, – деп жиналғандар күлкі етті. Көсем қолын көтеріп еді, барлығы жым болды.

– Сөйле! – деді көсем қатқыл үнмен.

– Исседондар малды біздің жолымызға әдейі тастап кеткен. Мынадай олжамен жылдам қозғала алмайтынымызды біледі. Сол уақытты пайдаланып, әскер жинап үлгермекші. Менің ұсынысым: олжа малды аң аулау кезінде жараланғандармен қосып елге қайтару қажет. Ал басқамыз исседондарды қуып жетіп, талқандайық. Жас жауынгердің сөзі ешкімді бей-жай қалдырмады. Оның осы ұсынысының қазіргі жөні түзу жалғыз шешім екеніне көздері жеткен кезде бәрі жеңілденді. Көсем де қызына риза болды. Іштей «Жарайсың, Томирис!» деп күбірледі.

Массагеттер мол олжаны елге қайтарып, өздері сапарларын жалғастырды. Сарбаздар жорықтың сәтті басталғанына қуанды. Ел әлгі жас жауынгердің ақылдылығына таң қалды. Алайда болат сауыттың ішіне жасырынған жас қолбасшының қыз бала екені ешкімнің ойына келген жоқ.

Әке қазасы

Әіраз күн жүрістен соң, барлаушылар алдыңғы жақта массагеттердің алдауға түспегенін біліп, шайқаспаққа бел буған исседондардың атты әскері тұрғаны жайлы хабар жеткізді. Көсем шайқас алдында сарбаздарды да, аттарын да тынықтырып алуды ойлап, әскерін тоқтатты. Ел қаруларын сайлап, сауыттарын тексеріп, дайындық қамына кірісті. Барлаушылар сағат сайын қарсы жақтан хабар жеткізіп тұрды. Исседондардың атты әскері бара-бара молайып, жауынгерлермен толығып жатқан екен.

Ұрыс алдындағы түн қобалжумен өтті. Таң білінер-білінбестен көсем сарбаздарына соғысқа даяр тұруға бұйрық берді. Өзінің соңғы шайқасы, соңғы сағаттары екенін біле тұра, өте сабырлы. Массагеттер сапқа тұрып болғаны сол еді, алыстан көк пен жердің арасын қара дауыл жасап аттылар көрінді. Бұл исседондар болатын. Бетпе-бет келген екі жақтың арасында сәл үнсіздік орнады. Тек аттардың пысқырынғандары ғана естіледі. Бір кезде исседондар екіге жарылып, қапсағай денелі сарбаз алға шықты. Ол массагеттердің намысына тиіп, шымбайына бату ниетімен:

– Ей, массагетсіңдер ме, кімсіңдер өзі! Біздің жерімізге не іздеп келдіңдер? Ажал айдап келді ме? Қаруларың мен арғымақтарыңды тастап, өздерің жоғалыңдар бұл жерден! Көздеріңді құртыңдар! – деді.

Сарбаздар бұған қарқ-қарқ күлді. Намыстанған жастар жағы қылыштарына жармасып еді, төжірибелі сарбаздар сабырға шақырды. Бұлардың арасынан біреу:

– Біз сендердің бастарың үшін келдік, ал малдарың біздің қолымызда, – деді.

Енді массагеттер жағы дуылдасып, исседондар тосылып қалды.

– Бос сөздің керегі не? – деді әлгіндегі денелі келген сарбаз. – Массагеттердің қолынан құр сөзден басқа ештеңе келмейді, тіпті сендердің жауынгерлерің қартайғанша жүретін болғанын

бүкіл дала біледі. Уақытты зая жібермей ескінің дәстүрімен шайқасайық, Тәңірінің қалауын көрейік.

Осыны айтып, найзасын аспандата көтеріп, сілкіп-сілкіп қойды.

Мына сөз жүректеріне инедей қадалған массагеттер қанша атой салып, өздерін мазақ етіп тұрған әумесердің аузын мәңгілікке жаппақ болғанымен сабыр сақтады. Дәстүр бойынша, алдымен, екі жақтан бір-бір адам жекпе-жекке шығуы керек. Осы жекпе-жек үшін массагеттер қазір майдан алаңында тұр. Бұл – кәрі көсемнің күткен сәті.

Көсем саптың алдына шықты. Алдағы қауіп оны жігерлендіре түскен, өзін жас кезіндегідей батыл, күшті сезінеді.

– Араларыңнан жастау ешкім табылмады ма?
– деп исседон қайта мазаққа басты. – Әлде сендерде өңкей кемпір-шал ма?

– Сендер сияқты қазан бұзарлармен кемпірлер мен шалдар соғысуы керек, – деп жауап қайырды көсем.

Осыдан соң екі жауынгер қарама-қарсы келді. Екеуі де сөзді доғарған, бір-біріне айбат шегіп, аңдысып тұр. Олардың әр қимылын баққан арттағы қалың қолда үн жоқ. Бір сәтке аз ғана тыныштық орнаған. Әрбір жауынгер іштерінен дұғаларын оқып, Құдайға жалбарынып, жеңіс тілеуде. Бәрінен де

қатты сыйынған – Томирис. Ол қазір әкесінің орнында болып, өлімді қасқия қарсы алғысы келді. Құдайдан әкесінің найзасын қолдауын бар жүрегімен тілек етті.

Бір мезгілде қарсыластар бір-біріне оқтай ұшты. Найзалар темір сауыттарға тиіп, сарт-сарт ете қалды да, шауып барып, аттарын бұрып, қайта ұмтылды. Бұл жолы кәрі көсем дұшпанын атынан ұшырып түсірді. Гүрс етіп құлаған исседон жалма-жан атып тұрып, қаруына жармасты. Көсем де атынан секіріп түсіп, беліндегі қылышын жарқ еткізіп, суырып алды. Исседон қаруын оңды-солды сермеп, жақындай берді. Көсем оңтайлы сәтін күтіп, дайын тұр. Қарсыласы оны қылышпен турап тастамақ болып еді, көсем соққыны денесіне дарытпады. Мұндай сәтсіздік исседонды әбден ызаландырды. Ашудан көзіне қан толған ол айла-тәсіл қолданамын деп, алға ұмтылғандай әрекет жасағанда өз күшін барламай, құлап түсті. Көсем шапшаң ұмтылып, есін

жидырмай, қылышын жоғары көтере берді. Жауынгерлердің қуанышты айғай-шуы құлақ тұндырды. Алайда осы сәтте исседон аунап түсіп, көсемнің қылышын аяғымен теуіп жіберді.

Екі жақ та соңы немен бітер екен деген оймен демін іштеріне тартып, сілтідей тынған. Томирис жекпе-жекте кірпік қақпай бақылады. Кенет қайдан екені белгісіз бір қоян шыға келді де, орғып-орғып исседондар жаққа қарай қашты. Қоянды байқаған массагеттер оның жолын кеспек болып, соңынан тұра құды. Қым-қуыт қуғын басталды. Исседондардың да есіл-дерті қоянда. Көсем мен оның қарсыласы да бұл кезде жекпе-жекте ұмытып, көңілдері біржола мына қызыққа ауған. Майдан алаңында ойда-жоқта қоянның пайда болуы тегін емес. Бұл – Құдайдан жеткен белгі. Қоян басқа жануарлардан өсімділігімен ерекшеленеді, сондықтан ол бақ пен байлық әкеледі деп сенген. Қоянды қолдан шығарып алу – жеңісті қолдан беру. Сондықтан массагеттер де, исседондар да қайткенде де оны ұстап алуға күш салды. Кенет массагеттік сарбаз атынан секіріп, тура қоянның үстіне құлады. Сәлден соң орнынан тұрып, олжасын мақтана көрсетті. Массагеттер олжалы жігіттің кешегі ақылымен көзге түскен қолбасшы екенін бірден таныды. Көсем бұған төбесі көкке жеткендей қуанып, қылышын көтеріп, бар дауысымен өз руының ұранын тастады. Осыны күткендей, массагеттер атойлап, исседондарға қарай шапты. Сол сәт исседон қылышын қамсыз тұрған көсемнің басына қарай бағыттады. Мұны көзі шалып қалған Томирис қылышын оңды-солды сермеп, жолын ашуға әрекеттеніп, әкесіне ұмтылды. Өзі сияқты темір сауыт киініп, бес қаруын асынған құрбылары да қолбасшыларын қалқанымен, онан қалса өз денелерімен қорғап, бірге ілесті. Ақыры Томирис әкесіне жетті. Бірақ кеш еді. Көсем көз жанарын аспанға қадап қозғалыссыз жатыр. Томирис тізесін бүгіп, әкесінің кеудесіне басын қойды. Көсем әлі тірі екен. Ол қолын зорға көтеріп, қызының басынан сипады.

– Қызым, сенің үйде отырмайтыныңды о баста-ақ біліп едім. Әкеңнің шайқаста нағыз еркекше көз жұмғанын көзіңмен көрдің. Ал сенің олжа ұстағаныңды Құдай менің көруіме жазыпты. – Көсем ауыр демалып, әрең сөйлеп жатты. – Сені әлі талай ұлы істер күтіп тұр. Алдыңнан жарылқасын!

Бұл әкесінің соңғы сөздері болатын. Томирис алақанымен әкесінің ашық қалған көздерін жапты. Өзегі өрт болып жанса да, өзін-өзі ұстауға тырысты. Басын көтергенде әкесімен жекпе-жекке шыққан исседонды көріп қалды. Құрбысының біреуін құлатып, оны өлтірмекке қылышын енді көтеріп жатыр екен. Бойын ыза кернеген Томирис орнынан атып тұрып, жауының қолындағы қылышын қағып түсірді.

– Біздің әскерімізде тек шалдар мен кемпірлер ғана деп едің. Қартымызды өлтірдің, ал әйелді өлтіруге шамаң келер ме екен? – деді де, басындағы дулығасын шешіп алды. Қалың бұрымы төгіліп, иығын жапты. Қыздың мына сұлулығынан ба, әлде оның өткір сөздерінен бе, исседонның есі шықты.

– Ал қылышыңды қолыңа! – деп бұйырды Томирис.

– Әйелге шамам жетер! Мен сені өлтірмеймін, – деді ол мәз болып. – Сен менің күңім боласың, сұлу қыз!

– Көрерміз әлі кімнің құл, кімнің күң боларын. Иманыңды айта бер! – деді ызалана жауынгер қыз.

Исседондық Томириске қарай ұмтылып еді, қыз ыршып түсіп, айналып кеп өз қылышын сұғып алды. Әкесінің кегін алып жеңілденгендей болды. Енді ол шайқастың ең қызу жеріне ұмтылды. Құдайдың қолдайтынына сенімді массагеттер жауын тықсыра бастады. Мұндай теперішке төтеп бере алмаған исседондар бас сауғалап қаша жөнелді.

Ескіден жеткен дәстүр бойынша, кез келген сарбаз өзі өлтірген алғашқы жауының қанын татып көруі керек, сонда жеңімпаздардың күш-жігері артады деп есептелген. Сонымен бірге өзі өлтірген адамдардың басын патшаның алдына әкеп көрсетуі тиіс, сонда ғана ол олжаның өзіне тиесілі бөлігін ала алады, әйтпесе, оның сөзіне ешкім сенбейді.

Алтын тостаған

Массагеттер жау қолынан қаза тапқан сарбаздардың денесін алып, елге бет алды. Томирис әкесі жатқан арбамен қатарласа жүріп келеді. Ол да, құрбылары да өздерінің кім екенін енді ешкімнен жасырмады. Жауынгер қыздар майданда әрқайсысының бірнеше сарбазға татитындарын дәлелдеді. Ендігі мақсат – қаза болғандарды лайықты құрметпен өз топырағына, туғандарына жеткізу.

Сақтар мәйіттерді қырық күн ел аралатып барып жерлеген. Сол уақыт ішінде туысқандары, достары жауынгермен ақырғы рет көрісіп, қоштасып қалуы тиіс. Халық болып оларға арнап ас берген және қонақтарға қандай тамақ дайындалса, өлген кісілердің қасына да сол тамақтарды қойған. Бұл о дүниедегі өмірін жалғастыруға қажет деген сенімнен туындаған. Сонымен қатар, тамақ, сусын құйылған ыдыстар, қару-жарақтар т.б. қабірге қоса көмілген.

Мәйітті астындағы арғымағымен бірге жерлеген кездері де бар.

Дәстүрге сай көсемге де ерекше құрмет көрсетілді. Енді ешкім оны көріліктен өлді деп айта алмайды. Ал шейіт болған жауынгерлердің барлығын бір қорымға қойып, сол жерге елтағы құрбандық шалды. Өйткені қадірлі азаматтар о дүниеде де аштықты білмеуі тиіс.

Жерлеу рәсімі өткен соң тазалану рәсімі жасалды. Ғұрып бойынша, алдымен, хош иісті майларды бастарына жағып, сіңдіріп, артынан жуып тастаған. Ал денені тазалау үшін буға түскен. Ол үшін үш сырықты жерге орнатып, бастарын біріктіріп бекітіп, лашық-монша жасайды. Сыртын калың киіздермен қаптайды. Лашықтың ортасына үлкен тегене қойып, оған қып-қызыл шоқтай боп қыздырылған тастарды салады да, су сеуіп, ыстық бу шығарады. Терлеп, кір-қоңынан арылады.

Сарбаздар жеңіспен оралғалы бері әрбір отбасында кеш сайын қызу әңгіме жүріп жатты. Бәрінің аузында көсемнің тектілігі мен Томиристің ақылдылығы.

Жорыққа қатысқан әр жауынгер мол олжаға қарық болды. Олар туыстарына малдарынан бөліп беріп, жеңіс тойын тойлады. Бірақ бәрінің ерекше күткені бұдан да ірі ұлан-асыр той еді. Ол тойда жауынгерлер қайта бас қосып, осы жылы өздері қатысқан жорықтарды еске алады. Ең күшті, ең батыл жауынгерді анықтайды. Бұл тойдың қалай өтетіні туралы аңызды кез келген сақ білетін.

Үлкендердің айтуынша, баяғыда бір елге Геракл келіпті. Ол жердің ауа райы суық, қолайсыз болғандықтан, теріге оранып далада ұйықтап кеткен екен. Ояна келе қараса, аттары жоқ. Аттарын іздеймін

деп жер жүзін шарлап жүріп, сақтар

мекеніне табан тигізеді. Сонда бір үңгірден денесінің жоғарғы жағы қыз да, төменгі жағы жылан бейнесіндегі таңғажайып тіршілік иесіне кез болады. Геракл одан адасып жүрген жылқы көзіңе түсті ме деп сұрайды. Әйел-жылан:

– Іздеген аттарың менде. Маған үйленбесең, арғымақтарыңды енді қайтып көрмейсің! – деп оған өз шартын қояды.

Геракл арғымақтарын қайткенде де қайтарып алғысы келеді. Әйелдің талабына келісуден басқа оның амалы қалмайды. Бірақ әйел батырды жібергісі келмей, сәйгүліктерді қайтаруды кешеуілдете береді. Арада жылдар өтеді. Дүниеге үш ұл келеді. Ақырында әйел-жылан Гераклді босатуды жөн көріп:

– Мен сен үшін арғымақтарыңды сақтадым. Сен олардың құнын толығымен өтедің. Сенен туған үш ұлым өсіп келеді. Өзің айт, олар ер жеткенде не істейін? Бұл елді мен жалғыз билеп отырмын ғой, осы жерде қалдырайын ба, әлде саған жіберейін бе? – деп сұрайды.

Сонда Геракл:

– Ұлдар азамат болды-ау дегенде сен оларды сынақтан өткіз: кімде-кім менің садағымның адырнасын мен сияқты тарта алса және мына белдікпен белдене алса, соны қасыңа қалдыр. Садаққа да, белдікке де шамасы жетпесе, жат елге қаңғытып жібер. Егер бәрін мен айтқандай істесең, өкінбейсің, қайта риза боласың, – деп жауап береді.

